

Ігор Гербут

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИБОРЧОЇ ІНЖЕНЕРІЇ

У статті розглядаються особливості інженерного підходу у соціальній сфері, зокрема політичній. Аналізується виборча інженерія в контексті соціальної інженерії та в рамках інституціоналізму раціонального вибору.

Ключові слова: соціальна інженерія, виборча інженерія, інституціоналізм раціонального вибору.

Gerbut I. Theoretical-Methodological Basis of Electoral Engineering. This article deals with the features of the engineering approach in the social field, particularly in the political one. The author analyzes electoral engineering in the context of social engineering and the rational choice institutionalism.

Key words: social engineering, electoral engineering, the rational choice institutionalism.

Сутність та походження виборчої інженерії, яка пов'язана із зміною виборчих процедур заради досягнення певних соціально-політичних наслідків, на сьогодні майже не досліджена. Метою нашої статті є дослідження процесу запозичення гуманітарною сферою (із технічної) інженерного підходу для розв'язання своїх «гуманітарних» завдань, які постійно ускладнюються в процесі розвитку соціальних відносин і зв'язків. Аналіз доцільності застосування методів інженерії для вирішення соціальних, зокрема політичних питань, дозволить більш об'єктивно оцінити ефективність виборчої інженерії у сфері інституційного дизайну та політичних технологій.

Науково-технічний прогрес, який є невід'ємною частиною як минулого ХХ ст., так і ХХІ ст., був би неможливим без бурхливого розвитку інженерії.

У першу чергу, інженерія має відношення до матеріально-технічної сфери. Інженер (фр. *ingenieur* від лат. *ingenium* – розум, винахідливість, природжені здібності) – це спеціаліст з вищою технічною освітою [1, с.350]. Інженерія (від *інженер*) означає інженерну справу, творчу технічну діяльність [2, с. 230]. Е. Крік визначає процес проектування суттю інженерної справи [3, с.29], а Б. Литвинов говорить про те, що «інженерна діяльність найбільшою мірою пов'язана саме зі створенням та використанням техніки», і що «основними функціями інженерної діяльності є створення і участь у матеріалізації нових образів матеріального штучного світу (речей, установок, технологічних процесів) на основі вже відомих знань» [4, с. 26]. Є. Шаповалов визначає інженерну діяльність, як «технічне застосування науки, спрямоване на виробництво техніки та задоволення суспільних, технічних потреб» [5, с. 39].

У словнику «Науково-технічний процес» говориться, що «інженерна діяльність може бути визначена як діяльність, що спрямована на застосування наукових знань для створення технічних об'єктів – споруд, механізмів, пристроїв і т. д. – і управління процесом їх виготовлення» [4, с. 26]. В. Шейнбаум акцентує увагу на тому, що технічні об'єкти як широкий клас матеріальних продуктів діяльності людей можуть існувати тільки із способом

(або способами) їх створення і застосування, тобто технологіями, які також становлять предметну галузь інженерної діяльності.

Але у зв'язку з визначенням поняття «технічний об'єкт» постає закономірне питання: чи усі матеріальні продукти діяльності людей можна вважати технічними об'єктами. Наприклад, чи можна віднести до цієї категорії картини, скульптури, ювелірні вироби, нові сорти рослин, предмети одягу тощо [4, с. 26–28].

У словнику «технічний» визначається як «той, що стосується техніки, пов'язаний з технікою, з використанням техніки», а «техніка» має грецький корінь τέχνη, що перекладається як «майстерність», «мистецтво» (грец. τεχνικός – вправний, досвідчений, від τέχνη – майстерність, мистецтво). Цей термін має два основних значення: перше значення – це «сукупність засобів праці, що розвиваються в системі суспільного виробництва, а також використання різних прийомів і методів впливу на природу в процесі виробництва матеріальних благ; один з найважливіших елементів продуктивних сил суспільства», а друге – це «сукупність прийомів, застосовуваних у якійсь справі (напр., техніки живопису, техніки танцю)» [1, с. 824]. Часто «під технікою розуміють сукупність штучно створених засобів діяльності людей» [6, с.7].

Про те, що слова «технічний» і «штучний» можна розглядати як синоніми, зазначає і В. Шейнбаум: не про всі матеріальні продукти діяльності людей зручно говорити як про технічні об'єкти, іноді доцільніше вживати прикметник «штучний» (наприклад, новий ген, який є продуктом штучної інженерії, правильніше називати штучним, а не технічним) [4, с. 28]. З цього приводу Ю. Резник пише: «Давно стали звичними такі вирази, як «штучна споруда», «штучний інтелект», «штучний супутник», «штучний кровообіг», «штучний відбір», «штучна мова». Не випадково тому Г. Саймон відносить інженерію до наук про штучне» [7, с. 89]. Тому «або ми повинні розширеним чином трактувати поняття техніки і технічного об'єкта, або вважати, що предмет інженерної діяльності – дещо більше, ніж світ техніки» [4, с. 29].

Соціальна сфера здебільшого має штучну природу, оскільки є результатом людської діяльності, спрямованої на створення особливого життєвого простору. У реальності штучні системи існують поряд із природними, які характеризуються неформальними внутрішніми зв'язками та відсутністю чітких цілей та орієнтирів (наприклад, етнічні групи, масові скупчення людей тощо). Штучні системи соціальної сфери мають зовсім інші властивості. По-перше, це цілеспрямовані системи, які виникають і функціонують на основі спільної діяльності людей, які мають загальні цілі та інтереси. По-друге, внутрішні та зовнішні зв'язки таких систем регулюються нормативним (або ціннісно-нормативним) способом. По-третє, системи штучного типу мають певні конструктивні можливості та обмеження і не можуть бути використані в інших цілях без серйозної деструкції. Радикальна перебудова цих систем можлива лише на основі науково обґрунтованого проекту, враховуючи логіку їх розвитку.

До штучних соціальних систем належать три види систем: соціальні інститути, соціальні (формальні) організації і організовані групи [7, с. 89].

До соціальної сфери належить, звичайно, і політика, яка формувалась як особлива система зв'язків, що зберігає об'єднаність людей і скріплює їхні соціальні відносини через публічну владу. Політика як глобальний механізм соціальної регуляції має можливість змінювати статуси груп, створюючи для тих чи інших прошарків населення умови життя, які більш адекватні загальноколективним та груповим інтересам, шукати та визначати перспективні напрями суспільних змін та розвитку. Залежно від розвитку держави і суспільства обов'язково будуть змінюватися можливості та характер політичного регулювання [8, с. 54–55].

Ефективна цілеспрямована зміна або створення організаційних структур вимагає інженерного підходу. Поняття «соціальна інженерія» є символічно узагальнюючою формою вираження інженерного підходу в соціальній сфері.

Одним з перших теоретиків соціальної інженерії вважається К. Поппер – видатний західний філософ та соціолог

XX ст., який зробив великий внесок у розвиток методології соціогуманітарного знання. Він визначає соціальну інженерію як діяльність щодо проектування нових соціальних інститутів, а також реформування та управління вже існуючими через поступові, поетапні зміни [7, с. 87–88].

Можливості раціональної соціальної інженерії К. Поппер розглядає у контексті критики платонівського підходу до політики, який він називає утопічною інженерією. Утопічний підхід К. Поппер пояснює таким чином: кожна раціональна дія має свою певну мету, а тому дії будуть раціональними тільки тією мірою, в якій мета буде досягнута усвідомлено та послідовно, а вибрані засоби будуть відповідати цій меті. Для раціональної діяльності (при утопічному підході) спочатку обов'язково потрібно ретельно визначити кінцеву мету, причому її необхідно чітко відрізнити від проміжних цілей, щоб розуміти, чи сприяє кожна з них досягненню основної; у противному разі дії перестають бути раціональними. У сфері політичної діяльності раціональний підхід так само вимагає визначити кінцеву мету (наприклад, це – ідеальна держава), що дасть змогу хоча б у загальних рисах змоделювати проект суспільства, яке потрібно створити, а потім приступити до вибору найкращих засобів для втілення цього проекту та виробити план конкретних дій.

Поступова, поетапна соціальна інженерія – це підхід, який, навпаки, не вимагає від політика орієнтуватися на ідеальне суспільство, в якому кожен буде відчувати себе щасливим, оскільки немає таких інституційних засобів, щоб цього досягти. Зате, наголошує К. Поппер, така методологія дозволяє боротися із нестерпними соціальними бідами, а «не шукати найвеличніше кінцеве благо, намагаючись втілити його в життя» [9, с. 201].

У своїй теорії К. Поппер протиставляє соціальну інженерію історизму як соціально-філософській концепції, що стверджує можливість відкриття об'єктивних законів розвитку історії, а також те, що ці закони вже відкриті і, спираючись на них, можна робити пророцтва щодо подальшого розвитку людства. «Прибічник соціальної інженерії не ставить питання про історичні тенденції чи

про призначення людини. Він вірить, що людина – господар своєї долі і що ми можемо впливати на історію чи змінювати її відповідно до наших цілей» [9, с.53].

Представник класичного лібералізму Ф. Хайек піддав критиці положення К. Поппера, що стосуються конструктивізму та раціоналізму. Зокрема, він зазначав, що норми моралі, до яких належать і інститути власності, свободи та справедливості, не є творінням людського розуму, а даром, яким одарила людство культурна еволюція [10, с. 94]. На заклик К. Поппера вчитися тільки через спроби та помилки, які будуть численними за відсутності відповідного досвіду [9, с. 211], Ф. Хайек відповідає, що прихильникам раціоналізму, яких «вчили, що наука і використання розуму повністю зводяться до конструктивізму і сциєнтизму, важко повірити у існування будь-якого корисного знання, що виникло зовсім не внаслідок навмисного експериментування, чи признати цінність яких-небудь інших традицій, крім їхньої особистої традиції розумності» [10, с. 96].

Полеміка між К. Поппером і Ф. Хайеком продовжує відому дискусію між раціоналістами та інституціоналістами. Перші вважають, що соціальні системи та інститути є штучними в тому сенсі, що вони створюються людьми відповідно до заздалегідь вироблених проектів та підкоряються їх інтересам і цілям. Прибічники протилежної орієнтації стверджують, що соціальні інститути являють собою природні організми, зміна яких можлива лише в процесі історичного розвитку по мірі виникнення відповідних культурних передумов [7, с. 94].

Теоретико-методологічні засади інституціоналізму були сформовані у 20–30-х рр. ХХ ст. у США такими видатними економістами, як Т. Веблен і Дж. Коммонс, які поставили під сумнів головні постулати класичної економічної теорії: раціональність поведінки індивіда, автоматичне досягнення оптимального стану економічної системи, тотожність приватного інтересу загальному благу. Інституціоналісти вважали, що теорія, яка має об'єктивно трактувати економічну поведінку людини, повинна розглядати і ті фактори, які знаходяться поза сферою економіки, тобто в соціаль-

ному аспекті. Цим пояснюється вимога дослідників застосовувати у економічній теорії дані соціальної психології. У зв'язку з цим Т. Веблена вважають засновником економічної соціології. Взагалі, особливістю інституціональної методології є її міждисциплінарний характер: комбінація соціокультурного, правового, економічного, психологічного, історичного, філософського підходів дозволяє враховувати більше суттєвих факторів.

Але, розширивши предмет економічної науки, інституціоналісти так і не змогли виробити загальну методологію та створити єдину наукову школу. Цей напрям, що спирається більше на історичні та описово-статистичні методи, можна назвати скоріше критичним, ніж конструктивним. [11, с. 72–74].

Схожа проблематика характерна і для інституціоналізму в рамках політичної науки, який представлений дослідженнями В. Вільсона, Дж. Брюса, Т. Коула, Г. Картера, К. Фрідріха та ін. Вивчення формальних, зовнішніх характеристик інституту як цілого, що притаманне класичній традиції, було доповнене дослідженнями внутрішніх елементів політичних інститутів, але в межах того самого описово-індукційного підходу [12, с.147].

Послідовники К. Поппера, такі як І. Лакатос, Дж. Агасс, Дж. Уоткінс, Г. Альберт, Е. Топіч, Х. Шпінер, надавали великого значення раціонально конструйованим схемам, що повинні пояснювати емпіричні дані, а самі ці дані, у свою чергу, залежать від раціонально-теоретичних схем.

У 1960 – 70-х рр. ХХ ст. критичний раціоналізм стає основою соціал-демократичного реформізму і включає в себе також традиції соціальної інженерії, що дало в результаті сукупність концепцій, спрямованих на вирішення конкретних проблем соціального життя через реалізацію відповідних «раціональних проектів».

Теоретики-раціоналісти зосередили свої зусилля на розробці рекомендацій для демократичних інститутів щодо гнучкого реагування на зміни у соціальній дійсності [13].

Г. Альберт писав, що філософія критичного раціоналізму призводить до розуміння того, що не можна брати

за мету «ані консервацію існуючого порядку будь-якою ціною, ані тотальне перетворення суспільства будь-якими засобами в дусі ідеалів якоїсь групи. Розумною метою є поступове, крок за кроком, перетворення соціального життя, при якому по змозі враховуються дійсні потреби, побажання та цілі усіх членів суспільства і використовується наявне знання для аналізу ситуації і розробки програм» [14, с. 46].

Необхідність застосування нових методологічних підходів для розв'язання сучасних проблем у політичній сфері змусила представників політичної науки звернути увагу на досягнення інших наукових дисциплін. Таким чином виник неоінституційний підхід, який відмовився як від «грубого структуралізму», так і крайніх випадків біхевіоралізму та теорії раціонального вибору, що практично не враховувала ані соціального контексту, ані інституційного. У той же час новий інституціоналізм поєднав елементи старого інституціоналізму і неінституційний стиль сучасних політичних теорій.

Головними проблемами для неоінституціоналізму є:

1) як інститути (як один з факторів) впливають на політичну поведінку і на політичне життя;

2) як виникають і змінюються політичні інститути.

«Соціетальна» і «структурна» версії інституціоналізму досліджують інститути, що структурують взаємодію держави і груп інтересів та розглядають вплив формальних інститутів (конституційного дизайну, електоральних систем, організації роботи парламенту і т. д.) на політичні структури.

Конструювання політичних інститутів неминуче буде мати нормативний зсув, що сприятиме досягненню певних результатів. Отже, як повинні конструюватися інститути і заради якої мети – усе це є актами людської волі. Дж. Марч і Й. Олсен вказували на те, що людські дії, соціальний контекст і інститути досить складно взаємодіють одне з одним, і цей комплекс взаємодій впливає на політичне життя.

Інституціоналізм раціонального вибору пояснює виникнення інститутів та інституційні зміни діяльністю раціо-

нальних акторів. Тобто із різних варіантів можливих інституційних стратегій обирається той, який є для акторів найбільш оптимальним [15].

Часто саме в рамках інституціоналізму раціонального вибору розглядається виборча інженерія, що безпосередньо пов'язана зі змінами виборчого законодавства (виборчих правових норм).

Оскільки виборче законодавство визначає порядок формування вищого представницького і законодавчого органу держави, то воно тим самим має відношення до засад її політичного устрою. Виборча система має вплив на характер і масштаби представництва у структурах влади різних соціальних інтересів, визначає характер відносин між виборцями та депутатським корпусом, впливає на регіональне представництво тощо.

П. Норріс приводить модель «значення виборчих правил у рамках інституціоналізму раціонального вибору»:

1. Формальні виборчі правила формують стимули для політичних акторів.

2. Політичні актори реагують на ці стимули стратегіями збільшення голосів на виборах.

3. Зокрема мають значення такі виборчі норми:

3.1. Залежно від прохідного бар'єра партії будуть обирати або стратегію об'єднання, або самостійної боротьби за голоси виборців.

3.2. Залежно від способу обрання (наприклад, за партійними списками, у одномандатному окрузі) політичні актори будуть висувати різні пропозиції своєму електорату.

3.3. Залежно від способу обрання партії будуть висувати кандидатів або привабливих для однієї соціальної групи, або для різних.

4. Громадяни реагують на альтернативні електоральні стратегії, обрані політичними акторами. Вони також реагують на виборчі правила, які їх безпосередньо стосуються, що проявляється в певній масовій поведінці.

5. «Виборча інженерія» – зміна формальних виборчих правил – має здатність генерувати значні наслідки через зміну стратегічної поведінки політиків, партій і громадян [16, с.7–8].

Одні дослідники, що вивчають питання виборчої інженерії, розглядають її як маніпулятивну технологію. Наприклад, В. Полторак під виборчою інженерією розуміє адаптацію найбільш важливих виборчих процедур для ефективної реалізації інтересів правлячих та політичних еліт у плані завоювання та (або) збереження ними політичної влади в країні, регіоні, місті тощо [17, с. 72]. Г. Кокс не відкидає того, що партії по змозі будуть намагатися маніпулювати виборчими законами на свою користь [18, 40]. Про те, що «виборча система є досить специфічним інструментом для маніпулювання», писав ще у 1968 році Дж. Сарторі [19, с. 45].

Інші політологи розглядають можливості виборчої інженерії з іншого погляду – як механізм забезпечення стабільної політичної системи в країні. Зокрема, такі політологи, як Б. Рейлі, Д. Бокслер, Б. Грофман, Д. Франкель розглядають виборчу інженерію як інструмент врегулювання конфліктів у розділених суспільствах. П. Норріс рекомендує застосовувати зміну виборчих правил у тих випадках, коли є загроза надмірної нестабільності та фрагментарності партійних систем. Також за допомогою виборчої інженерії можуть вирішуватися питання, пов'язані з представництвом жінок у органах влади тощо [20].

Отже, способи і цілі застосування виборчої інженерії залежать, головним чином, від мотивацій суб'єктів влади. Найчастіше первинною мотивацією змін «правил гри» є досягнення політичних та соціальних наслідків, що будуть найбільш вигідними для раціональних акторів, навіть якщо це буде суперечити колективним цілям. Особливо це відчутно в суспільствах, у яких демократичні процеси залишаються на початковій стадії розвитку, оскільки відсутність демократичних традицій, політичної культури, стабільних політичних інститутів не дозволяє формувати певні обмеження для інституційної інженерії, як це має місце у західних демократичних країнах. У боротьбі за владу стратегічні актори, зокрема і в Україні, застосовують виборчу інженерію для обмеження дій своїх політичних конкурентів та створення сприятливих умов для здобуття перемоги на виборах.

Сучасна західна політична наука все частіше розглядає виборчу інженерію в рамках інституціоналізму раціонального вибору як механізм забезпечення ефективного функціонування різних політичних систем, а також досліджує її можливості щодо конструювання партійних систем та інших політичних інститутів.

1. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Укр. енцикл., 1985. – 966 с.
2. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов / А. Н. Булыко – М.: «Мартин», 2006. – 704 с.
3. Крик Э. Введение в инженерное дело / Э. Крик. – М.: Энергия, 1970. – 176 с.
4. Цит. за: Шейнбаум В. С. Методология инженерной деятельности / В. С. Шейнбаум. – Н.: Новгород, 2007. – 360 с.
5. Шаповалов Е. А. Общество и инженер: филос.-социол. проблемы инж. деятельности / Е. А. Шаповалов. – Л.: ЛГУ, 1984. – 183 с.
6. Подлесний С. В. Історія інженерної діяльності: навч. посіб. для студ. вищ. техн. навч. закл. / С. В. Подлесний, Ю. О. Єрфорт, В. М. Іскрицький. – Краматорськ: ДДМА, 2004. – 128 с.
7. Резник Ю. М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения / Ю. М. Резник // Социологические исследования. – 1994. – № 2. – С. 87–96.
8. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологи / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
9. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер. Т. 1 – Чары Платона. – М.: Межд. фонд «Культурна инициатива», 1992. – 448 с.
10. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 304с.
11. Биндер А. И. Теория экономических учений / А. И. Биндер. – Владивосток.: ДГУ, 2000. – 128 с.
12. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: Этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // Политическая наука. – 2001. – № 2. – С. 146–189.
13. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин, 2000 – 2001. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/39992/>
14. Цит. за: Фогелер Я. Г. История формирования социальной философии «критического рационализма» / «Критический рацио-

нализм»: философия и политика: анализ концепций / Б. Н. Бессонов [и др.]. – М.: Мысль, 1981. – 309 с.

15. Айвазова С. Г. Институционализм и политическая трансформация России / Айвазова С. Г., Панов П. В., Патрушев С. В., Хлопин А. Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gendocs.ru/v19564/доклад>

16. Norris P. Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 375 p.

17. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній / В. Полторак // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 61–79.

18. Кокс Г. В. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу / Г. В. Кокс. – Одеса: Бахва, 2003. – 335 с.

19. Цит. за: Гельман В. Я. Институциональный дизайн: «создавая правила игры» / В. Я. Гельман // Первый электоральный цикл в России (1993–1996). / [общ. ред.: В. Я. Гельман, Г. В. Голосов, Е. Ю. Мелешкина]. – М.: Весь Мир, 2000. – С. 120.

20. Див.: Гербут І. Виборча інженерія в контексті політичних трансформацій / І. Гербут // Наукові записки ІПіЕНД. – 2011. – Вип. 56. – С. 207–217.